

Cseh-Szabó Márta

A SZERBHORVÁT NYELV HATÁSA A GUNARASIAK BESZÉDÉRE

I. A GYÚJTÉS KÖRÜLMÉNYEIRŐL

E beszámoló alapja az a nyelvi anyag, amelyet Gunaras lakosaitól gyűjtöttem 1975. március 21—23. között. Feladatom volt megfigyelni a település lakóinak beszédében a szerbhorvát nyelv hatását, különös tekintettel a szókincsbeli kölcsönzésekre.

Az adatgyűjtés leggyakoribb módja a *közvetlen beszélgetés* volt. Feladatom jellegéből következik, hogy gyűjtés közben nem voltan egyetlen témakörhöz kötve, ellenkezőleg, a tematikai változatosság járulhatott hozzá legjobban az anyag gyarapodásához. A legtöbb adat akkor „ugrott ki”, amikor a beszélők jobban belejöttek a mesélésbe vagy a beszélgetésbe, és feloldódott bennük az a kezdeti feszültség, amelyet jelenlétünk, az idegenek jelenléte okozott. (Többször is előfordult, hogy az adatközlő kínosan ügyelni igyekszik arra, hogy minél szebben fejezze ki magát, kerülje a pongyolaságokat, amelyek közé köztudomásúan az idegen szavak túl gyakori használata is tartozik.) Ilyen esetekben fokozottan törekedtem, hogy olyan témákra forduljon a szó, amelyek feltételezhetően közel állanak adatközlőmhöz, ugyanakkor munkám céljához is közelebb visznek. Ez a „fogás” a legtöbb esetben meg is oldotta az emberek nyelvét.

A másik módszert *lehallgatásnak* neveztem el. Ennek alapja is a közvetlen beszéd, az előbbitől azonban megkülönbözteti az, hogy itt kérdéseimmel nem vettem részt adatközlőim beszélgetésében. Ez a módszer különösen nagyobb társaság esetében bizonyult hálásnak, amikor a beszélgetők kevés figyelmet fordítottak a „megfigyelőre”. Hátránya ennek a gyűjtési módnak az, hogy teljesen az adatközlőkre vagyunk utalva. Nagy segítséget nyújtott viszont egy-egy szó, kifejezés megterheltségének megállapításakor.

Megfigyeléseim középpontjában a beszélt nyelv állt. Elvértve azonban néhány írásban megfigyelt adat is bekerült jegyzeteimbe. A gyűjtött adatok feldolgozásakor ezeket is besoroltam, habár esetlegességüknél és kis számuknál fogva nem alkalmasak általános következtetések levonására.

Adatközlőim kivétel nélkül a falu jelenlegi lakosai közül kerültek ki. Nem mindannyian gunarasi születésűek. Nemzetiségükre nézve vala-

mennyien magyarok. Az eredmény minél nagyobb objektivitása érdekében igyekeztem különböző korú, nemű, foglalkozású személyeket megszólaltatni. (A mezőgazdaságban dolgozók túlsúlya — ideszámítva a háztartásbeliként nyilvántartott asszonyokat is, akik szintén kiveszik részüket a mezei munkákból — megfelel ennek a követelménynek, mert a falu lakosságának nagy többsége ebbe a foglalkozási kategóriába tartozik.)

A feljegyzett adatok tizenhét adatközlőtől származnak. Ezek foglalkozása, illetve kor és nem szerinti megoszlását mutatja az I. sz. táblázat.

foglalkozás	kor	30 évnel fiatalabb 30—65 év közötti 65 évnel idősebb				össz.		
	nem	nő	férfi	nő	férfi			
tanuló		1	2			3		
a mezőgazdaságban dolgozó sz.*			1		3	1	5	
háztartásbeli				3		1	4	
szakmunkás				1	1		1	3
egyéb**				1			1	2
összesen		4		9		4	17	

A legtöbb adat a következő személyektől származik:

Hatvany Vilma, 55 éves. Gunarasi születésű, szociális segélyben részesül. Rokkant. Míg nem vált munkaképtelenné, házakhoz járt dolgozni; szakácsnőként öt évet töltött Mavrovón. Tőle származó adataink többsége ezt az időt idézi, de a különleges körülményeket figyelembe véve sem nagy a szerbhorvát szavak jelenléte beszédében.

Oláh Nándor, 21 éves, gépész a Pobeda birtokon. Aktív részese a falu társadalmi életének. Nemrég tért vissza a katonaságtól, a katonai szakkifejezéseket szívesen használja „eredetiben”.

Andrek János, 66 éves parasztgazda, társastermelő. FÜRGE észjárású, mozgékony ember. Gunarasi születésű.

Világos Mihály, 47 éves, gazdálkodó. A földrajzi nevekre vonatkozó adatok nagy része tőle származik.

Oláh Piroška, 35 éves, háziasszony. Péterrévei születésű, Gunarasra a férje révén került. A családtagokkal folytatott beszélgetése során szolgáltatott adatokat.

Puzić György, 72 éves, kovácsmester, de betegsége akadályozza a munkában. Gunarasi születésű, hányatott élete során sok felé megfordult. Adatszolgáltatóink közül ő az egyetlen, aki beszédébe mondatnyi szerbhorvát szöveget is beépített.

* Ide soroltam mindazokat, akik közvetlenül v. közvetve a föld megművelésével keresik kenyerüket (saját földjükön vagy a mezőgazdasági birtokon dolgoznak).

** Szociális segélyben részesülő munkaképtelen személy, napszámból és alkalmi munkákból élő ember is szerepelt adatközlőim között.

II. AZ ANYAG FELDOLGOZÁSA

A rendelkezésemre álló három nap alatt nem tanulmányozhattam át kimerítően a település nyelvét az adott szempont szerint. Csak a legmarkánsabb jelenségekre terjedhetett ki figyelmem, ezek pedig a szókincsbeli hatások: a beszédbe keveredő idegen szavak, kifejezések, szókapcsolatok.

Az összegyűjtött mintegy száz cédulányi anyagot a következő kategóriák szerint csoportosítottam:

1. — szerbhorvát közsavak, amelyeket magyar megfelelőjük helyett használ a beszélő

2. — jövevényszavak, amelyek már többé-kevésbé beépültek ugyan a magyar szókészletbe, de az általánosnál nagyobb népszerűségüket a szerbhorvát nyelvnek köszönhetik

3. — tulajdon-, főleg földrajzi nevek

4. — egy szónál nagyobb egységek.

Az 1—3. csoport anyagát betűrend szerint csoportosítottam, ha rendelkezésemre állt (zárójelben), feltüntetve a közvetlen beszédkörnyezetet is, amelyben a címszó megjelent. A beszédhelyzetből kikövetkeztetett jelentést gondolatjellel választottam el az előző résztől. A 4. csoport anyagánál, a kisszámú adat következtében az adatoknak csak a felsorolására szorítkozom.*

1. Szerbhorvát közsavak, amelyeket magyar megfelelőjük helyett használ a beszélő:

ambulant (csinálják az ambulántot) — orvosi rendelő

bábicaiskola — szülésznőképző

bodag (a kenyértésztából bodagot is csináltak) — lepényfajta

búnizik (mindig van aki búnizik) — ellenkezik, elégedetlenkedik

csevap (éméntünk egy csevapra) — hústélfajta, a SzH-M szótár szerint magyar megnevezése ugyanaz: csevap

dészétár (Novo Mestón vótam dészétár) — tizedes

dirëktor (ismerem rég a dirëktor) — igazgató

dopiszna — levelezőlap

dusánka-blúz (régbben viselték a dusánka-blúzt) — magas nyakú, az ujján és derékban húzott blúz

elplaníroz (nem úgy megy a munka mindég, ahogy elplanírozzák) — eltervezik

isija (isija vagy köszvány van a lábomba') — köszvény

konfërencia (mëgbeszéltük a konfërenciaán, hogy lëssz-e visak)

— értekezlet, konferencia

kursz (itthon kurszra járok) — tanfolyam

manasztír (ahol az a görögkatolikus manasztír van) — kolostor

medicinszka iskola — segédorvosi szakközépiskola

milícia (elmënt milíciaának) — rendőr

odbor (az odbor itt van a faluban) — bizottság

odborista (ezt az odboristák intézik) — a bizottságban dolgozó

* A nem élőszből származó adatoknál feltüntettem frásos voltukat, előfordulási helyüket.

OTTO — technikai nevelés (a tantárgy megjelölése az órarendben)
 patróla (ott civil patrólák vártak) — járőr
 planíroz (az ember néha hijába planíroz, tēmplíroz) — tervez
 porucsnik (ha elvégeztem ezt a kurzot, akkor porucsnik lészék)
 — főhadnagy
 potporucsnik (most még csak potporucsnik vagyok) — hadnagy
 prikolica (elütné a prikolica, ha nem vigyáz) — pótkocsi
 pútni nálog (itt utalják ki a pútni nálogot is) — útiköltség-térítmény
 referenc (azt mondta a katonareferenc...) -- katonai ügyintéző,
 katonai referens
 rezërva (mikó rezervába vótam) — tartalékos
 séf (odajött a séf) — főnök
 szésztra (kijött a szésztra) — ápolónő, nővér(ke)
 szocijál (a szocijáltól jön a segély) — szociális biztosító
 szocijálni (azt mondják, hogy dēficit van a szocijálniba') —
 Társadalombiztosító intézet
 szocijálni járulék — szociális járulék
 tērén (kijárok tērénre is) — terep
 uprava (dógoztam azupraván is) — igazgatóság / a mezőgazdasági
 birtoké
 zádruga (kiadtam a zádrugának a földemet) — szövetkezet
 visak (jó lenne, ha osztanának visakot) — osztalék

2. Idegen szavak és jövevényszavak, amelyek beépültek ugyan a magyar szókészletbe, de a megszokottnál nagyobb népszerűségüket valószínűleg a szláv nyelveknek köszönhetik:

akkumlátor (bevitték az akkumulátort Topolyára) — akkumulátor
 ambulancia (itt van nem messze az ambulancia) — orvosi rendelő
 batri (kifogyott a batri) — battéria, szárazelem
 cédula (Hoztak egy cédulát, cédulának nevezik az adócsékkét is) —
 fizetési szelvény
 dēffékt (az egyik autó dēffékt) — el van romolva (melléknév)
 dēficit (azt mondják, hogy dēficit van a szocijálniba') — deficit,
 hiány
 dzsipi (a zadrugának a dzsipijével mēntünk) — jepp, terepjáró
 fodbalmēccs (szeretēm nézni a fodbalmēccsēt a tévén) — labdarúgó-
 mérkőzés, futballmeccs
 gangsztēr (összerakták a gangsztērok) — csirkefogó, gazember
 karburátor (elromlott a karburátor) — karburátor, porlasztó
 klinika (az orvos kiirt a klinikára) — klinika, kórház
 kólózik (régēn is kólózott a fijatalság) — kólózik, körtáncot jár
 koncēntrátt (hozok egy zsák koncēntráttot) — keverttakarmány
 koncērt (koncērttel ētette a marhákat) — koncēntrált, kevertta-
 karmány
 koncērēncia (elmēntek a koncērēnciára) — értekezlet
 makszi (ha mēgván a makszi, válogatnak a földbe') — maximum
 mēccs (érdekēs mēccsēt láttam vasárnap) — mérkőzés
 moder (moder táncok) — modern, divatos

motorista (nagy *motorista* vagyok) — motoros, motorozó
paszuj (meddig *paszuj* a bab? — találós kérdés) — bab
patika (patikában árújják) — gyógyszerár
pícézik (pícézik a feketézőket) — keresik, fogdossák
pilula (minek szédjem a sok *pilulát*) — gyógyszer, tableta
pirula — gyógyszer, orvosság, tableta
prizma (látta a *prizmán* át) — lencse, prizma
pszichológia (a *pszichológiát* maguk is tanújják) — pszichológia,
lélektan
spéciális orvos (Topolyáról kijárt a *spéciális orvos*) — specialista,
szakorvos
szaft (de jó vót a *szaftja*) — lé

3. Tulajdon-, főleg földrajzi nevek:

Lumumba (a kisebb lány az borzasztó fekete oszt elnevezték
Lumumbának) — *Lumumba*, ragadványnév
Mácsák (ott még a *Mácsák*) — ragadványnév
Noviszád (béméntünk *noviszádra*) — Novi Sad, Újvidék
Oszijék (jártam *Oszijékén* is) — Osijek, Eszék
Petrovaradin — Pétervárad
Szrëmszki Karlovác — Sremski Karlovci

4. Egy szónál nagyobb egységek átvétele

Efféle mondatokat is alkalmam volt följegyezni: „A bunyévácok úgy monygyák, hogy idëm nã kösségháza”; „Ott azt mondta a portás, hogy drugi szprát”; „Doktor jë prolázio”; „Sutrádán otidëm ja...”. Az ilyen jellegű nyelvi átvételek igen ritkák a gunarasiak beszédében.

III. ELEMZÉS

A magyar beszédbe bekerült szerbhorvát szavak hangállományának a magyar hangzórendszerhez való idomulása következetes és szinte kivétel nélkül mindig bekövetkezik. Az átvett szerbhorvát szavakra ugyanazok a nyelvi törvények, használati szabályok érvényesek, mint a beszéd többi elemére. A kölcsönzött és a „honos” szavak között hangsúlyozás, hanglejtés szempontjából sem tesznek különbséget a beszélők.

A magánhangzókat a beszélők nagy többségükben a magyar hangzórendszer szabályainak megfelelően képezik: a szerbhorvát szavakban is magyar hangokat hallottam Gunarason. A hangmegfelelések a következők: *a* (*szh*) → *a*, (*ã*), *á* (*m*); *e* (*szh*) → (*e*), *ë*, *é* (*m*); *i* (*szh*) → *i*, *í* (*m*), *o* (*szh*) → *o*, *ó* (*m*) és *u* (*szh*) → *u*, *ú* (*m*). Ezen a rendszeren belül a magánhangzók hosszúsága ingadozik még ugyanannak a személynek a beszédében is. A „putni nalog” jelzős szerkezetben az első tag *u* hangját hallottam hosszan is (*pútni*), röviden is (*putni*) ejteni. A „zadruga” szerbhorvát szó is megjelent *zadruga* és *zádruga* alakban egyaránt. A szerbhorvát *a* csak egy-két kifejezésben maradt meg változatlanul, olyanokban, amelyekről nyilvánvaló, hogy egészen friss, alkalmi átvételek (példáourunkban ilyen a *Mácsák* ragadványnév).

A szerbhorvát *e* hang átalakulásának három lehetősége adott, olyan területről lévén szó, ahol használatos a középzárt *ë*. Ennek lehetőségeit ki is használják a beszélők. A magyar *e—ë—é* hangzóhármashból a vizsgált szóanyagban az *ë* a leginkább megterhelt (*dészétár, direktor, konferencia, térer, Szerbia*). És míg a szerbhorvát *a* → magyar *a*, *á* transzformáció esetében nyiltabbá válást és zártabbá válást egyaránt tapasztaltam, addig a szerbhorvát *e* átváltozása csak a zártabb magyar hang felé következik be. Tehát vagy megmarad továbbra is *e*-nek (magyar középzárt *ë*) — ha hangsúlytalan helyen van a szóban —, vagy zárt *é* lesz belőle —, ha hangsúly esik rá a szóban vagy ha hosszú. A szerbhorvát *e* nyiltabbá válást magyar szövegekörnyezetben csak egyetlen esetben tapasztaltam, a *referenc* szóban, igen nagy azonban a valószínűsége annak, hogy a nyiltabbá válás itt nem is a hangtani törvényszerűségek hatására következett be, hanem az alább megemlített népi etimologizálás hatására.

Ha két magánhangzó kerül egymás mellé, a közöttük keletkező hangűrt vagy meghagyja a beszélő (*milícia, konferencia*) vagy kitölti egy sorvadt, esetleg teljes értékű *j* hanggal (szocijál, szocijál). Megfigyelésünk szerint az átvételekben a *j* az egyetlen hiátustöltő elem.

A mássalhangzók esetében kevésbé szembeötlők a változtatások, idomulások, hiszen az eltérések is kisebbek. Bizonyos mértékű átformálódás azonban itt is megfigyelhető: a *lj* helyett mindenütt *j* (ritkábban *l*) hallatszik (*paszuj*).

Megfigyeléseim azt mutatják, hogy a vizsgált nyelvi anyagban a hangalak megváltozásának három foka különböztethető meg:

a) minőségi változások következnek be a szón, ezzel azonban a kérdéses szó nem kerül közelebb hangzásban egyetlen magyar szóhoz sem. Ez tulajdonképpen a legkisebb méretű alakváltozások csoportja; a jelenség gyakori és nemigen feltűnő. Az „új” szavak egy részéről feltételezzük, hogy csupán egyéni lelemény, a pillanatnyi hangulat vagy véletlen nyelvbotlás hozta létre őket, élettartamuk is tiszavirágnyi. Ilyenek pl. az *akkumulátor, bencin, dubus, dzsipi, reoma*, ehelyett: *akkumulátor, benzín, tubus, dzsipp, reuma*. Mások ezzel szemben általánosan elterjedtek a faluban: *batri, dopiszna, Nyégus (battéria, dopisnica, Njegoš helyett)*.

b) A hangalakban történő minőségi változások a szerbhorvát szót egy magyar szóhoz teszik hasonlóvá (pl. *gangszter, referenc*, ehelyett: *genszter, referens*; a változás valószínűleg a *gang* főnév illetve a *Ferenc* személynév hatására következett be).

c) a szerbhorvát szó olyan alakúvá válik az átvétel és a használat során, hogy teljesen megfelel egy magyar, illetve a magyarban is használt idegen vagy idegen eredetű szó hangalakjának, jelentésük között azonban semmilyen összefüggés nincsen, vagy ha van is, csak egészen halvány. Erre a jelenségre példa a *koncert* szó használata 'állattakarmány, keverttakarmány' jelentésben, vagy az *OTTÓ* például, ami a játékoskedvű kisdiák számára a technikai nevelés tantárgyat jelenti az órarendben (szerbhorvát megnevezése: 'opštetečničko obrazovanje' — ezt valóban szokás OTO-nak rövidíteni).

Idekívánkozik még egy érdekes jelenség, amely nem fér ugyan be az etimológia fogalmába azonban rokonjelenség azzal: a jelentésváltozás, jelentésmódosulás (az etimológiákkal szemben itt a hangalak marad változatlan). E jelenségre a legmarkánsabb példákat Gunarasok a *defekt* és a *milicia* szavakkal kapcsolatban tapasztaltam. A *defekt* szót német közvetítéssel a latinból vette át mind a magyar, mind a szerbhorvát nyelv. Jelentése 'hiba, meghibásodás', szófajára nézve főnév. Gyűjtőhelyünkön ettől eltérően melléknévi funkcióban használják, a mondatban állítmányként is megjelenhet: *Az autó defékt* mondatot így „fordíthatjuk le”: 'az autó meghibásodott'. A *milicia* kifejezés karhatalmi szervezetet, rendőrséget jelent. A szerbhorvátban és a magyarban egyaránt gyűjtőfőnév. A szó gyűjtőfőnévi jellege Gunarason teljesen elhomályosult, közös főnévvé alakult át 'rendőr' jelentéssel. A szavak köznyelvi, tehát a fent említettektől eltérő használatára egyetlen példa sem adódott.

A szerbhorvát szavak nagy többsége a magyar közegben alaktani szempontból is a magyar szavakkal azonos módon viselkedik. Rájuk is érvényes például a hangrendi illeszkedés: magas hangrendű szóhoz magas hangrendű toldalék, mély hangrendűhöz mély hangrendű toldalék járul. Vegyes hangrendű szavak esetében a szót utolsó magánhangzója a döntő: *szésztra* — *szésztrája*, *prikolica* — *prikolicára*, *koncért* — *koncérttel*. Van azonban példa arra is, hogy ez a rendszer nem funkcionál: *gangsztër* — *gangsztërok*.

A magyar köznyelvtől némileg eltérő jelenség, hogy nagyon népszerű az *-ista* denominális főnévképző (*odbor* — *odborista*, *motor* — *motorista*), erre vonatkozó adataim száma azonban túl kicsi ahhoz, hogy bizonyítani tudnám e jelenség esetleges összefüggését a szerbhorvát nyelvi hatásokkal.

A kölcsönzött és használt szerbhorvát szavak szófajok szerinti megoszlását a következő táblázat mutatja:

	főnév	melléknév	névmás	határozószó	ide	praefixum
1. csoport: szh közszavak	29	5	—	—	3	—
2. csoport: jövevényszavak	27	2	—	—	2	—
3. csoport: tulajdonnevek	12	2	—	—	—	—
4. csoport: nagyobb egységek	2	1	1	1	3	1
összesen	70	10	1	1	8	1

A főnevek átvétele a legnagyobb mértékű, mélyen ezek alatt marad a melléknév- és igeátvétel.

A házban vagy ház körül használt tárgyakat, eszközöket, közhasználati cikkeket, a mindennapi munkálatokat magyarul nevezik meg a falubeliek. Általános jelenség, hogy a szinte teljes egészében magyarajkú falu lakói akkor kevernek beszédükbe szerbhorvát szavakat, kifejezéseket, ha a szélesebb társadalmi közösséghez kötődő életjelenségekre, témakörökre fordul a szó. A kölcsönszavak jelentős hányada a munkahellyel kapcsolatos fogalmak megnevezésére szolgál (kb. 20%), különösen azoknak a beszédében, akik „állásban vannak”. Nagyobb arányú még az átvétel egészségügyi szolgálattal és a közélettel kapcsolatos kifejezések terén (10—15% körül), valamint a földrajzi neveknél (10%). Az egyéb életkörükből való átvétel témakörönként alig számottevő.